

בחינות בחקר המרכיב העברי בערבית היהודית החדשה במזרח ובמערב

ראשי פרקים

דברי מבוא (סעיפים 1–2); א. חידושי מלים (3–14); ב. גלגולי מלים: 1. מלים וביטויים ששינו צורתם (15–21), 2. מלים וביטויים ששינו הוראתם (22–25); ג. מסורת העברית (מלים בודדות וסוגיות כוללות — 26–31); ד. השוואת הממצאים בין הלהגים ובין הלשונות (32–38); דברי חתימה (בין הכתיבה העברית למרכיב העברי, סיכום — 39–40); מפתח מלים.

דברי מבוא

1. השלב הראשון בחקר המרכיב העברי בלשונות היהודים הוא העמדת הממצא ככל להג ובכל לשון לעצמו ותיאורו ממנו ומתוכו. ודין הוא שהמתאר ישאף לבסס את מחקרו על מספר גדול של אינפורמנטים, ככל שיתאפשר לו. שכן כבר ראינו שלא הכול בקיאין בכול; פעמים שיש הבדלים בין דוברים שונים בפרטים בעלי עניין,

* הדברים נכתבו כהרצאה לכנס שהתקיים באוניברסיטת חיפה בימים ה־ו בניסן תשמ"ח, על הנושא "היסודות העבריים והארמיים בלשונות היהודים". נוספו כאן קיצורים ביבליוגרפיים והערות להשלמה.

ואלה הקיצורים המשמשים במאמר: אר"ץ = ארם צובא. ב"א, היסודות = מ' בר־אשר, "על היסודות העבריים בערבית של יהודי מרוקו", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 163–189. ב"א, המרכיב בקת"ת = מ' בר־אשר, "המרכיב העברי בערבית של יהודי אלג'יריה (קהילות תלמסאן ועין תימושנת)", בתוך הקובץ מחקרים בעברית ובערבית (בדפוס); המאמר מצוטט על פי סעיפיו. הנשקה, ג'רבה = יהודית הנשקה, המרכיב העברי בערבית של יהודי ג'רבה, עבודה סמינריונית (לפי שטרם נדפסה אין כל הפניה לסעיפים או לעמודים, והדברים מובאים כעדות מפיה ולא מפי כתבה) בהסכמתה המלאה, ועל כך אני מודה לה ביותר. כהן אלג'יר = M. Cohen, *Le parler arabe des juifs d'Alger*, Paris 1912. מרכוס = ש' מרכוס, השפה הספרדית־יהודית, ירושלים תשכ"ה. קת"ת = קהילות תלמסאן ותימושנת במערב אלג'יריה.

כהבדל שמצאתי בין יהודים שונים בתלמסאן שבאלג'יריה, זה אומר תְּחִיתֵי הַמִּתִּים (thiyat hammitim) וזה אומר תְּחִיתֵי הַמִּתִּים (thayat hammitim);¹ וכל אחד חושב שכל בני הקהילה הגו כמוהו.²

עבודת התיאור היא צורך דחוף בלשונות שונות ובלהגים מסוימים בתוך הלשונות עצמן. ואין צריך לומר שיש לשונות ולהגים שמחקר כזה בהן הוא כמעט מן הנמנע; שכן הן נשכחות והולכות, וקרוב היום שתיצלמנה היצלמות גמורה.³ ההתעוררות שחלה בתחום זה בדורנו אנו ובשנים אלו ממש הראתה, מה עשוי היה לרדת לטמיון לולא נעשתה המלאכה הזאת.⁴

2. מעבר לתיאור הנתונים בניב מן הניבים או בלשון מן הלשונות, המחקר חותר לכירורים נוספים, העוסקים בצדדים אחרים ובבחינות נוספות בחקירתו של המרכיב העברי הן כמטרה לעצמם הן ככלי עזר במחקרם של תחומים אחרים. בדברינו כאן נתמקד בארבע בחינות כאלו:

א. חידושי מלים בתוך המרכיב העברי, שנתחדשו מחוץ לעברית בתוך הלשון הקולטת; חידושים כאלה בחלקם הגדול הם מעשה של חכמים יודעי עברית שהשתמשו בחידושיהם (גם) בדיבורם בלשונות המקום והפכום נחלת הכלל.

ב. גלגולי מלים, היינו גלגולים שנתגלגלו מלים עבריות מקוריות בתוך הלשון השואלת, מהם גלגולי צורה ומהם גלגולים במשמעות:

(א) בסוג הראשון מכוון למלים שפשוטו צורה ולבשו צורה. בעיקר, כפי בני השכבות

1 ראה: ב"א, המרכיב בכת"ת סעיף 78.

2 ויש עוד הרבה כיוצא בזה. מפי ידידי ד"ר משה עסיס למדתי, שלא כל המשפחות בחלב השתמשו בפעל אִיץ בהוראת "קונן" (ראה סעיף 9 להלן); יש משפחות שהשתמשו דווקא באחיו תשעבוב (ראה שם). וכאן המקום להביא דוגמה נוספת להתפלגות בתוך קהילה אחת. מדובר בשימושים שונים בתוך תאפילאלת, שעמדתי עליהם רק בשנים האחרונות; כשיהודים עברו ליד בית-קברות של מוסלמים אמרו את הפסוק "ויציצו מעיר כעשב הארץ" (תהלים עב, טז), כפי שהבאתי במאמרי הראשון על המרכיב העברי (ראה: ב"א היסודות, סעיף 22, עמ' 176). כך למדתי מפי אבא מארי ומפי עוד ארבעה אינפורמנטים שלא הכירו בהקשר זה אלא את הביטוי הנזכר. והנה מפי שלושה אינפורמנטים אחרים שמעתי שהם נהגו לומר דוקא את הפסוק "שלחו מכם אחד ויקח את אחיכם" (בראשית מב, טז). וכיוונו באחיהם לצורת הריבוי אַחִיכֶם (יש לזכור שהן אחיכם הן הגויות כאחת: alixim). בהערה 59 שבמאמרי הנזכר לעיל הבאתי את הפסוק הזה כשימוש כפי יהודי לוב בלבד; עכשיו יש לנו איווגלוסה משותפת ללוב ולתאפילאלת. אגב אורחא נעיר שהשימוש "ויציצו מעיר..." היה מצוי גם כפי יהודי קונסטאנטין, כפי שלמדתי מפי רבי נסים בן-הרון (ראה הערה 6 להלן). והרי לנו קו משותף (אחד מני רבים) לשתי הקהילות (וראה להלן סעיף 20).

3 וראה מה שכתבתי במאמרי "המרכיב בכת"ת", סעיף 2.

4 הכנס שהתקיים באוניברסיטת חיפה הוא אך ביטוי אחד להתעוררות זו. ויש לצפות לפרסום מוקדם של ההרצאות הכלולות בו (שחיים מתוכן מתפרסמות בקובץ זה). באשר לספרות המחקר בתחום זה בערבית יהודית, ראה רשימת הקיצורים לעיל, וכן זו הכלולה במאמרי הנזכר בהערה הקודמת.

העממיות, הדיוטות שלא תמיד ידעו קרוא וכתוב, אך רבים מהן חדרו גם ללשונם של ידענים וחכמים.

(ב) בסוג השני מכון ליסודות שנתחדשו בהם משמעויות נוספות על המשמעויות המקוריות; חלקם מן הסתם הם תהליכים שנתרחשו בפי הלמדנים, וחלקם אפשר שנתרחשו דווקא בפני בני השכבות העממיות.

ג. מסורת העברית המשתקפת במרכיב העברי. יסודות עבריים בלשונות היהודיים עשויים לשמר צורות לשוניות או בנות-צורות קדמוניות שאינן משמשות עוד בפי בני הקהילה בקריאת העברית.

ד. השוואת הממצאים בין להגים או בין לשונות. השוואת הממצאים בין להגים של לשון יהודית אחת או בין לשונות שונות עשויה לחשוף תהליכים מקבילים או מורשה משותפת למקומות שונים; ויש בה כדי לתת ציוני דרך בכרונוולוגיה של מלים רבות ושל שימושים מיוחדים.

אבוא עתה לפרש דבריי תוך עיון בחומר שאספו אחרים⁵ ושאספתי בעצמי — והוא הרוב — מן הערבית היהודית במזרח ובמערב. (לעת הזאת, עיקרו של החומר שאספתי מן המזרח הוא מפי יהודים בני ארם צובא, היא חֶלֶב שבסוריה; ומן המערב — בכל ארבע ארצות צפון-אפריקה, מלוב בואכה דרום-מערב מרוקו).⁶

א. חידושי מלים

3. רוב היסודות העבריים הם מלים שנשאלו מתוך המקורות הידועים — החל

5 בעיקר אלה שנזכרו ברשימת הקיצורים.

6 כאן המקום להזכיר את האינפורמנטים בני הקהילות השונות ולהודות להם על מה שלמדתי מפיהם על המרכיב העברי בלשונותיהם. באשר לתאפילאלת ראשונים ייזכרו כאן על טוב הוריי היקרים, ואחי ר' יחיאל בראשור ורעייתו אסתר, וכן רבי אברהם אלעסרי (לחזאן בראהאם) [בב' במרחשון תשמ"ט הוא נלב"ע, תהא מנוחתו כבוד], מאחרוני הרבנים בקטר אל-סוק, וכן רעייתו עזיזה לבית חיון ובנו רבי בנימין ואחיו רבי מכלוף אלעסרי ומר רפאל שטרייט; וכן מר מכלוף אמויאל יליד תולאל (גוראמה) ורבי מסעוד בן רבי שלמה אמסלם יוצא מיידלת (midelt) שבאטלס, רבי דוד עובדיה שליט"א יוצא צָפְרו, מר יוסף תדגי יוצא פּאס, מר ז' זוזוט יוצא מראכש ועוד. האינפורמנטים בני קהילות תלמסאן ותימושנת במערב אלג'יריה נתפרטו מכבר במאמרי על המרכיב העברי בקת"ת (ראה הערה 47 שם). כן ייזכרו על טוב, ידידי הנעלה רבי נסים בן-הרון יוצא קונסטאנטין, מחכמיה המובהקים של העיר בדור האחרון לישיבת היהודים שם, החי כיום בפאריס והרב אפרים חדד יוצא ג'רבה; המסרנים בני חלב; הרב אליהו עטייא, מר דוד ששון, מר אהרן בֶּיֶד וד"ר מ' עסיס, וכן מר יוסף כהן, יוצא הקהילה החלבית בבואנוס איירס, היושב כיום בירושלים. יעמדו כולם על הברכה. צריך אני לומר שרק חומר מועט, ממה שהעליתי מפי כל האנשים הנזכרים לעיל, נשתקע במאמר זה.

במקרא, עבור לספרות חז"ל וחסכויות הבאות אחריה, וכלה בחיבורים מאוחרים בני הדורות האחרונים⁷ — שהיו פתוחים בפני תלמידי חכמים, ובפני כל מי שידע עברית ברמה מתקבלת על הדעת; וכן, מלים שתאמו את ההווי היהודי מן הלידה ועד הפטירה, מראשית השנה ועד אחרית שנה.⁸ אבל בחנינתו של כל מרכיב עברי בלשון מלשונות היהודים שבה ומגלה צורות שאין להן יסוד בכל טקסט עברי כתוב, והריהן למעשה חידושים שנתחדשו בגולה עצמה. הערבית היהודית במזרח ובמערב מספקת דוגמות כאלה לרוב. וכל אחת מן הדוגמות הללו וכולן ביחד עדות יש בהן לחיוניות שהייתה למרכיב העברי שבפי היהודים דוברי הערבית. נפרש דברינו במספר דוגמות, והריהן בבחינת הפרט הבא ללמד על הכלל.

4. הצורה טָרוֹף, בת-זוגה המנוגדת של פָּשָׁר, משמשת הייתה בערבית היהודית באלג'יריה; מצאתיה בלהגים של קונסטאנטיין, והראן, תלמסאן ותימושת,⁹ וכבר קדם ורשמה מ' כהן בניב אלג'יר.¹⁰ ודוק: טָרוֹף (ולא טְרָפָה או טְרָף על משקל פָּשָׁר, הנהוגות בלשונות יהודים אחרות, ובכלל זה בערבית של צפון-אפריקה).¹¹ אין אנו יודעים אימתי נוצרה צורה זו לשימוש זה, מכל מקום תפוצתה באזורים שונים של ארץ רחבת ידיים כאלג'יריה מלמדת, שלפנינו יצירה קדומה למדי. רק זאת נעיר, היא מהווה קו תיחום ברור, המבדיל בינה לבין מרוקו ממערב ותוניסיה ממזרח.¹²

5. המלה שֶפֶח (šifəḥ) נוהגת הייתה כפי בני ג'רבה במשמעות "כוש", כפי שלמדתי מפי יהודית הנשקה (לבית חדר), מפי אֶחְיָהּ ומפי הרב אפרים חדר, כולם יוצאי ג'רבה. זהו חידוש גמור שנתחדש, כנראה, כפי בני המקום. זו נראית מלה מסווה בתוך המציאות הנוכרית בסביבה הערבית.¹³ מאחר שהמלה 'abd (<'abd

7 ראה: ב"א, היסודות, סעיפים 13–14 (עמ' 169–170). לספרות היהודית שנסקרה שם וממנה נשאבו היסודות העבריים, יש להוסיף את מקומו של השרח בהתנבשותו של המרכיב העברי (ראה מה שכתבתי על כך במאמרי "המרכיב בקת"ת", הערה 198).

8 ראה: ב"א, היסודות, סעיפים 21–25, עמ' 173–178; הנ"ל, המרכיב בקת"ת, סעיפים 60–73. שם צוינו תחומים נוספים שבהם שימש המרכיב העברי.

9 ראה: ב"א, המרכיב בקת"ת, סעיף 377.

10 ראה: כהן, אלג'יר, עמ' 393.

11 בג'רבה שימשה הצורה tɾif, הנראית צורה גזורה (גזירה לאחור) מן טְרָפָה (שהייתה נהגית שם כעדותה של הנשקה, ג'רבה).

12 אך דברים אלה טעונים חיזוק, שכן יש להגים שאיננו יודעים דבר על המרכיב העברי בהם. יעוין במה שכתבתי על קווי תיחום בתוך צפון-אפריקה במאמרי "המרכיב בקת"ת" (בסעיפים 86–87).

13 ראה מה שנכתב על לשונות סתרים קרובות במחקרים קודמים, כגון: כהן, אלג'יר, עמ' 404–408; ב"א, היסודות, סעיף 23, עמ' 176; הנ"ל, המרכיב בקת"ת, סעיף 72.

עניינה בלהגי צפון-אפריקה, כמו בלהגים אחרים, "כושי",¹⁴ לא היה אפשר להשתמש במלה העברית עֶבֶד, שהייתה נהגית שם 'ibəd, וצורתה דומה כל כך לאחותה הערבית, בלי שכוונת הדובר תיחשף. צורת הנקבה העברית שפָּחָה נמצאת מזומנת לצורך זה; ממנה נגזר השם בזכר שפָּח; ¹⁴ צורת הריבוי שפָּחִים (šfahim), על דרך העברית, מעידה אף היא על פעולה למדנית, בניגוד לצורת הריבוי מְלַכִּין (milxin) מן היחיד מְלַךְ (milax),¹⁵ המשמשת בלהג של ג'רבה; זו נראית צורת ריבוי ערבית לכל דבר.

6. הצירוף "שמחת כהן" אף הוא חידוש שנתחדש בגולה. הוא רווח בארצות צפון-אפריקה — במרוקו, באלג'יריה, בתוניסיה ובלוב ומציין אחד משנים: (א) הסעודה שעשו הכהנים ביום יא בתשרי בבוקר; וזכר למה שנאמר במשנה על הכהן הגדול: "ויום טוב היה עושה לאוהביו בשעה שיצא בשלום מן הקודש" (יומא ז, ד).

(ב) כינוי ליום יא בתשרי עצמו. כך מצאנו בפי בני ג'רבה ובני קהילות לוב.¹⁶

7. ועוד צירוף: "חוץ מן הנכרי"; ביטוי זה היה משמש מבע מסייג בשעת אמירת דבר תורה או עשיית מעשה של מצווה בנוכחות גויים. למשל, בקונסטנטיין, כשעשו חופה שנכח בה גם גוי, היו פותחים את אמירת הברכות בביטוי "ברשות מורי ורבותי, חוץ מן הנכרי" (bə-ršut muṛay wi-rəbbutay, ḥuṣ mən han-nuxri). ומצאתי שהביטוי שימש בהקשרים דומים גם במערב אלג'יריה ובתאפילאלת. נראה שהוא נוצר בהשראת הביטוי "חוץ מכבודכם", שתרגם את המלה ḥašakum. זה היה נאמר כמבע של התנצלות, כאשר אדם הוציא מפיו דבר מגונה או הזכיר מלה שהיא טאבו.¹⁷

8. גם הביטוי המחורז "עצם ואבנים וסבעה דשטנים"¹⁸ (iṣim w-abanim) u-səb'a d-ṣ-ṣṭanim), שנהג בפי בני תאפילאלת, הוא חידוש שנתחדש בגולה. זהו ביטוי של קללה נאמנה ליריב או למי שאינו בן-ברית, שהתעטש; לעומת "רפואה

14 ראה המילונים המצויים לערבית.

14 א כששאלתי את מר סאסי ח'דאד (יוצא ג'רבה) ביום י בניסן תשמ"ח לפשר המלה שפָּח, הביע בפניי סברה דומה לזו שהעליתי בפנים. וכדאי לצטט חלק מדבריו: "איך נשתמש במלה עבד וזו הרי ידועה לבני ישמעאל? את שפחה הם אינם מכירים בכלל".

15 milxin הוא "כינוי לראש חודש שיש בו שני ימים", לעומת milax — "ראש חודש בן יום אחד" (ראה: הנשקה, ג'רבה).

16 לפירוש הממצאים, ראה: ב"א, המרכיב בקת"ת, סעיף 77.

17 ראה שם, סעיף 77.

18 יושם נא לב שכמעט כל הביטוי הוא עברי, זולתי המספר səb'a ומלית הזיקה d, המחברת אותו לשם המכנה "שטנים". אמנם səb'a תואמת לחלוטין את הגייתה של שבָּעָה העברית, אבל זו לא הייתה נחברת ל"שטנים" במלית d, לפיכך נראה לי שכל הסינטגמה səb'a d- היא ערבית.

וחיים" 19, ששימש ברכה ללידו וקרוב שעשה פעולה כזאת. 20 לצידם רווחו ביטויים מקבילים בלשון המקום, שנהגו בהקשרים דומים. 21

9. פעולת החידוש ניכרת במיוחד בגזירת מלים וצורות משורשים עבריים על פי הדקדוק הערבי, ופעמים אפילו גזירת צורות עבריות משורשים ערביים מקוריים או משניים. נזכיר כאן כמה דוגמות:

בארם צובא שבסוריה שימשו שני הפעלים אַיֵךְ (ʔiyyex) ותשעבוב (tšaʕbob) או שעבוב (šaʕbob); הראשון נגזר מהמלה אַיֵכָה, הפותחת את הפרק הראשון ופרקים אחרים במגילת קינות. 22 והשני נגזר מהצירוף תְּשַׁעְבָּב, שנהגה tšaʕbob או šaʕbob. 23 שני הפעלים הוראתם אחת: "בכה", "קונן". ראוי לציין שכבר גזרה העברית בימי הביניים — כפי רבנים ובפי קראים — את הפועל אַיֵךְ ואת השם אַיֵכּוּת מן אַיֵךְ, 24 אבל שימוש זה שבפי בני ארם צובא בין שחידשוהו בעצמם ובין שמורשה הוא להם מקיבוץ יהודי אחר, הריהו חידוש גמור. זהו מעשה שקשר אין לו עם פעולתם של כותבי העברית בימי הביניים, הוא קשור במגילת איכה ובתוכנה. 10. אַיֵךְ ושעבוב הם דוגמה לתופעה כוללת של פעלים רבים גזורי-שם בערבית היהודית, שרובם הגדול נוטים בבנין השני (faʕala). 25 בערבית של צפון-אפריקה יודעים לי יותר מעשרים פעלים כאלה בלהגים שונים, כגון: gənnəb בתאפילאלת

19 הביטוי "רפואה וחיים" רווח במקומות רבים בצפון-אפריקה (ראה: ב"א, המרכיב בכת"ח, סעיף 16). והיו שהשתמשו בביטוי "חיים טובים".

20 מפי אדוני אבי שליט"א שמעתי שהביטוי נאמר כאיחול גם למי שאינם בני ברית, שהיו ביחסים טובים עם יהודים. ואפילו תרגמו אותו בפניהם d-dwa u-l-ʕis (או d-dwa u-l-ḥya) יושם נא לב שבערבית השמות שבצירוף מופיעים מיוזעים (ראה: ב"א, היסודות, סעיף 19 א, עמ' 172; הנ"ל, המרכיב בכת"ח, סעיף 46).

21 לברכה שימשו הביטויים msa bas-k (או msa bas-t, במימוש של ה־k כ־t) — מילולית "הלכה לה רעתך" (כלומר כאיחול "לא יאונה לך רע"); tərbeḥ; — "תצליח". ושלא לברכה שימשה בעיקר המלה z-zrawəṭ, רבים של zrawəṭa — "מקל חובלים".

22 כך הדגישו בפניי כל העדים, וכך יוצא בכירור מהוראת המלה כפי שאנו מביאים בהמשך דברינו.

23 שימוט התנועה בהברה הפותחת של הצירוף (החירק שהיה בין התיו לשין בהברה הראשונה שבביטוי תְּשַׁעְבָּב — tiš) יצר צרור עיצורים [tš]. זה עשוי היה להתפס כפונמה tš (č) זו נהגה במערכת העיצורים בחלב ככמה מלים זרות, כגון čay — ("תה"). (ויש דוברים שבהגיתם גבר האלמנט השורקי-החוכך (š) שבצורה המוחוכך ודחה את האלמנט הסותם (t): (š.ʕbob)

24 במילון בן-יהודה מובאות צורות בבניינים פֻּעַל (אַיֵךְ), פֻּעַל (אַיֵךְ) ונתפעל (נְתַאֵךְ; כך נוקד שם!) וכן הובאו שם השם אַיֵכּוּת והתואר אַיֵכּוּתִי ממקורות שונים של הספרות הרבנית והקראית.

25 דנתי בתופעה בהרחבה במאמרי "המרכיב בכת"ח", סעיף 50. וראה ספרות המחקר הנוכרת שם בהערה 146.

ובמקומות אחרים, נגזר מִגְּנִיבָה (gniba). ḥəlləṣ, במשמעות "חלץ ליבמה", שימש בתלמסאן, בתימושת ובקונסטאנטין שבאלג'יריה; זה נגזר משם העצם חָלַץ (ḥliṣa). וכן gəmməl — "בירך ברכת הגומל" — מן השם גּוֹמֵל (gumil), שנהג בפי יהודי גרבה. הפועל miyl (miyyəl), שמוצאו מן מִיֵּלָה (mila) במשמעות "מל", ושנהג בלהגים שונים בצפון־אפריקה, שייך אף הוא לכאן. ויש עוד כיוצא בהם.

11. וידועות גם צורות מְצָדֵר ערביות ששורשן הוא עברי. כגון: צורות המצדר השונות לפועל "בדק" (bdəq), בבניין הראשון במשמעות "בדק את החמץ". ואלו הן:

"בדיק לחמץ" (bdik l-ḥamiṣ) בתלמסאן או בפאס, (אלא שבלהג פאס הצורה הייתה הגויה bdi²).²⁶

"בדוק", שנהגה למשל במראכש ובנוחיה, בצירוף lilt bdoq l-ḥamiṣ ("ליל בדיקת החמץ").

"בודקאן", שבצירוף lilt l-budqan בהוראה הנוכרת לעיל, הייתה מהלכת בפי הקונסטאנטניאים.

שלוש הצורות fu¹lan, f²ul, f³il הן צורות מצדר ערביות, שרווחו גם בלהגים של צפון־אפריקה.²⁷ אגב אורחא נעיר, שבקונסטאנטין כנגד lilt l-budqan, שהוא "ליל י"ג בניסן", שבו נבדק החמץ בכתים, היה גם lilt t-təḥmiṣ, שהוא "ליל מוצאי הפסח", שבו הוכנס החמץ לבתים. ו־təḥmiṣ היא צורת מצדר (<tafīl>) של הבניין השני, שנגזר משם העצם ḥamiṣ.

12. ואף המלים פוריא (furiyya) ושיעבוביא (šif¹bubiya), שרווחו בפי בני חלב, הן צורות ערביות שנגזרו ממלים עבריות. furiyya היא "המתנה" הניתנת כפורים לחכם, היינו "מלמד הדרדקי", או לעניים ("כלומר "המתנות לאביונים"), או מעות פורים לילדים;²⁸ וכמוה ה־šif¹bubiya, הניתנת לכל אלה בתשעה באב. זו נגזרה מ־purim וזו נגזרה מ־šā¹bob²⁹ ותן דעתך לפא הרפה של פוריא (furiyya) על דרך

26 הקוף הייתה הגויה בצפון־אפריקה הגיות שונות: [q] (כגון בדרוס־מערב מרוקו, במראכש ובנוחיה, בסוס ועוד, באלג'יריה ובקונסטאנטין ועוד), [k] (כגון בתאפילאלת, בתלמסאן שבאלג'יריה ועוד) או [ʔ] (כגון בפאס, במקנאס, בצפרו, בטאָלָה במרוקו, וכן נהגתה לפנים גם באלג'יר — כפי שקבע כהן, אלג'יר, עמ' 388, 504). וידועה לי הגייה נוספת, [k^h], שנהגה במידלת שבאטלס (כ־145 ק"מ צפונית לקסר אל־סוק).

27 כגון s'il ("הדלקה"), rfud ("נשיאה"), buhtan או bahtan ("עקשנות, עצמה" וגם "העמדת פנים") בלהגי תאפילאלת, ויש כמותם בלהגים אחרים.

28 בתאפילאלת מתנה זו נקראה בפשטות "פורים".

29 המנהג לתת מתנות כאלה גם כפורים גם בתשעה באב אינו מיוחד ליהודי חלב בלבד. הוא רווח גם בצפון־אפריקה, למשל במראכש; שם נקראה מתנה זו בשם לא עברי: l-křada.

הערבית; הגייה שיש לה אחים בלהגים שונים של הערבית היהודית, כלומר הפאנהגית בהם [f] בראש המלה.³⁰

13. עתים שאנו מוצאים שהשורש הוא ערבי וצורת המלה היא עברית. אין לי דוגמה יפה לעניין זה מן התיבה "ביותים" (biyutim) שבצירוף l-ma d-l-biyutim, שרווח בפי בני תאפילאלת (בבורניב, בקסר אל-סוק, בריש) ובמידלת (midelt) במשמעות "המים שלנו". השורש הוא bat — "לֶן" של הערבית המקומית — או ליתר דיוק biyt בבניין השני ("הֶלִין"); אבל המלה שקולה במשקל עברי pi^cūl, וחתמתה היא צורת הריבוי העברי im: biyutim (>biyyutim³¹). צורת הריבוי העברית נמצאת גם בערבית של יהודי אלג'יריה — בלהגי אלג'יר, והראן, תלמסאן ותימושנת — ומהם הגיעה גם לדרום-מזרח מרוקו, כמלה glalim ("עניים", "קבצנים"), שהיא גלגול עברי של glalil (ריבוי שבור של המלה הערבית gällil, שנרשמה במילונים³²). ויפה פירשה מ' כהן, כמלה שקיבלה את הריבוי העברי בהשפעת "העזר כנגדה" עֶשִׂיִּים — širim³³, (או אולי בהשפעת אחותה עֶנִיִּים (niym)).

אף הצורה ḥelluṣ, שמצאתי בלהג של יהודי קונסטאנטין, שייכת לכאן. היא משמשת שם פעולה של ḥelləṣ הנזכר, שעניינו "חלץ לאשה". פועל זה בבנין השני, שנגזר, כאמור, משם העצם חֶלִיצָה, הוא שזימן, כנראה, את המצדר ḥelluṣ, אבל במשקל עברי (פֶּעוּל) ולא במשקל הערבי tāḥlis³⁴.

14. בחינתם של חידושי מלים אלה ושכמותם פרק חשוב הוא בחקר המרכיב העברי בלשונות היהודים. יש מהם המראים על חשיבה יוצרת שאפיינה את המשתמשים בהם, ואין נפקא מינה באיזה קונטקסט סוציו-לינגוויסטי הם צמחו: האם הייתה זו לשון הסוואה וסתרים כלפי הגויים, כגון הרקע לצמיחתם של הביטוי "חוץ מן הנכרי" ושל שם העצם שֶפֶח; או שהדבר קשור בלוח היהודי כגון הצירוף "שמחת כהן"; או שהשימוש צמח לצורך כללי בחיי יום יום, כגון אִיף של בני חלב. ויש מהם המלמדים על קליטה מוחלטת של המלה העברית או השורש העברי בערבית, דבר שאפשר גזירה ונטייה מחודשת. וכשם שσπόγγος היווני הפך קפוג

30 כגון פֶּקִידָה (fkida) כתאפילאלת, פֶּדְיוֹן (fədyun) בג'רבה, ועוד (ראה: ב"א, המרכיב בכת"ת, סעיף 23 והערה 84).

31 ביטול ההכפלה של היוד"ד — iy < iyy — הוא כלל בלהג זה (כמו בלהגים אחרים, השווה: ב"א, המרכיב בכת"ת, סעיף 41 ב).

32 השווה: R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Beyrouth 1981²: 395, שם הוא מציין בפירושו: "gallil en Algérie pl. لاليل pauvre"; התיבה נהגית למעשה gallil; ה־a נחטפה, ה־i נתקצרה וה־q נהגתה [g].

33 ראה: כהן, אלג'יר, עמ' 293, 390 ועוד.

34 לעיל (סעיף 12) מצאנו, כאמור, tāḥmiš מן ḥamiš.

בלשון חכמים, וממנו נגזר הפעל נִסְתַּפַּג, כך חִמַּץ הוליד את תחמיץ (təħmiš), וחליצה את חלץ (ħallaš), וממנו נגזר באופן אוטומטי חִלוּץ (ħalluš). מי שחקר את המרכיב הזר בלשונות שונות, יודע להצביע על תהליכים זהים.

ב. גלגולי מלים

1. מלים וביטויים ששינו צורתם

15. מלים רבות חל בהן שינוי צורה זה או זה. אין אני מתכוון כאן לשינויים פונטיים מקיפים שפקדו את כלל המלים העבריות בלהג מן הלהגים, כגון עמעומן או חיטופן של תנועות קצרות בהברות סגורות לא מוטעמות, שנתרחש בלהגי צפון-אפריקה. כמו כִּפּוּר שהייתה ל-kəppuṛ, מִמָּש שהפכה ל-məmmaš, או סִכָּה שנהגתה לעתים קרובות ל-səkka. אף לא להגיית הפא כבית בלהגים של תוניסיה או של לוב, כגון: כִּפְּרָה — kəbbəra, פְּרָשָׁה — bəraša וכיוצא בהן. עיקר דבריי כאן מכוונים לשינויים ייחודיים שפקדו מלה מסוימת או צירוף כלשהו. רובם ככולם הם תמורות שחלו בפי דוברים בני השכבה העממית ובפי נשים; הדוברים הללו גלגלו צורות חדשות ממלים ומביטויים מסוימים והרחיקו אותם מצורתם המקורית. פעמים שאינך יכול לקבוע, אם השינוי הוא פרי קליטה משובשת של יסוד זר מלשון לא ידועה, או שינוי פונטי טבעי שנתרחש בפי הדוברים. כגון מִבּוּל, שהייתה בפי הדיוטות בתאפילאלת ובמערב אלג'יריה ל-nəbbul; ואתה תוהה, האם המרת המם בנון היא תולדת שיבוש של בני העם, או תהליך של דיסימילציה של העיצורים השפתיים הוא שפעל פה, ומכאן nəb < məb (nəbbul < məbbul).³⁵ אדגים כאן את שינוי הצורה בשתי תופעות לשוניות שונות.

16. תופעות של מטאנליזה. היינו חלוקה מוטעית של מלים או צירופים.

טו בשבט נהגה במקומות שונים במערב ተṭu bšbaṭ, או ברצף אחד ተṭubšbaṭ (ויש הוגים כידוע את השין — s). מן ההגייה השניה נתפתחה, בשל חלוקה מוטעית, הגייה נוספת: ተṭub šbaṭ, כאומר שלפנינו המלים "טוב שְׁבֵט". ואמנם, שני דוברים ששמעתי מהם הגייה זו, שניהם אינם יודעים כמעט קרוא וכתוב, ראו לומר שמדובר במלה "טוב" כמו בצירופים "מועד טוב", "בסימן טוב".³⁵ אך ברור שרוכ הדוברים, לפחות הגברים, ידעו מהי משמעותו המקורית של הצירוף "טו בשבט".

35 ראה: ב"א, המרכיב בקת"ת, סעיף 42, ג-ה.

א35 הן השורק הן החולם נהגו [u]; על יד עיצור נחצי שתיהן עשויות ליהגות [o] : [ɔb]. אבל אנו תעתקנו בעקיבות [u]. בעשתי בבית-שאן ביב באב תשמ"ח, פגשתי את גברת ז'ולי חוזה יוצאת נדרמה שבאלג'יריה; גם היא ביטאה פעמים אחדות טוב שְׁבֵט בהפרדה ברורה בין שתי המלים.

17. הצירוף "רע ובליעל", שנשאל מעברית המקרא, ³⁶ רֵוּחַ כְּכִינוּי גְנָאי חֲרִיף לאנשים רעים ומרושעים, הן בתאפילאלת הן במערב אלג'יריה, והגייתו הייתה ra' u-bliya'al; ויש מי שהגה אותו ברצף אחד — ra'ubliya'al. מן ההגייה הזאת נתפתחה הגייה נוספת, ³⁷ ra'ub liya'al, כשההברה הראשונה של המלה השנייה ניתקת ממנה ונסמכת למלה הראשונה.

18. מטאנליזה מעניינת מצאתי בצירוף אחר. כוונתי לביטוי "גרמא בנזקין", ³⁸ ששימש בפי בני תאפילאלת בהוראה ששימשה המלה מְזִיק (mázak) בפי דוברי יידיש: כינוי לנער שגורם נזקים, ביטוי שדבק ביתר חריפות במבוגרים הגורמים נזקים חמורים. הגייתו בפי מיעוט הדוברים המכירים אותו היא כדִין: grama binzakin. ושמעתי בפי מעטים הגייה אחרת: grama ben zakin או אפילו ³⁹ grama ben z-zakin, כאילו לפנינו הצירוף גרמא בן-זקן. הגייה זו מתאפשרת בשל הזהות במבטאן של שתי התבניות — "בנזקין" (מלית השימוש ב' והריבוי של נזק) וצירוף הסמיכות "בן-זקן" — שכן גם החירק גם הצירי נהגים בפני בני המקום לעולם [i], ובהברה סגורה לא מוטעמת חירק וסגול אפשר שייהגו [i] ואפשר שייהגו כתנועה מרכזית עמומה [ə].⁴⁰

השימושים הללו ודומיהם הם שימושים שנמצאו בפי שכבת דוברים מסוימת, היא השכבה שאינה ערה למוצאם של הביטויים הללו. אצלה תהליכי ההתכה של המלים הזרות פועלים בעצמה רבה, והשינויים הפוקדים את ההגייה של היסודות הללו בפי דוברים אלה הם המפליגים ביותר.

19. הכלאה של מלים וביטויים. התופעה של הכלאה של מלים שונות, המרחיקה ביטויים מסוימים מצורתם המקורית, אף היא מתרחשת בעיקר בפי בני השכבה העממית. הביטוי מתרחק כל כך מצורתו המקורית, שרק יודעי עברית כדבעי יכלו עוד לזהות מיהו אביו מולידו של הביטוי החדש. פעמים שאתה מוצא שהשינוי

36 הביטוי לקוח משמואל א ל, כב.

37 שלושה דוברים מתאפילאלת ומתלמסאן הגו בוודאות כך: ra'ub liya'al, בהפסקה ברורה בין שתי ה"מלים". אבל לא נתגלגלה אצלם כל הוראה חדשה למלה מן ה"מלים" החדשות המרכיבות את הצירוף.

38 הביטוי נשאל — במישרין או בעקיפין — מן התלמוד הבבלי, כגון "גרמא בנזקין פטור" (בבא קמא דף ס ע"א).

39 יושם נא לב, שהמלה נהגתה z-zakin בהכפלת הזין המעידה שהצורה מיוחדת, ושיעורה "הזקן".

40 דוברת אחת מן העיירה מידלת ראתה לפרש בפניי שמדובר בפלוגי שהוא grama wald zakin — פלוגי שהוא "גרמא בנו של זקן", עם שהיא משרכבת wald במקום ben! ביאור זה של הדוברת — wald, השגורה בלשונה במקום ben — אינו מותיר מקום לספק שהצירוף אכן שינה את צורתו מ-"גרמא בנזקין" ל-"גרמא בן זקן".

נתרחש במקום פלוני בלבד ופעמים שאתה מוצא אותו באזורים מרוחקים זה מזה. 20. בפי העם השד הנורא המזומן לכל פורענות בימי בין המצרים שבין שבעה-עשר בתמוז לתשעה באב הוא קָטָב מְרִירִי. משמעות זו יסודה במדרש עתיק. בכמדבר רבה (פרשה יב) מצינו:⁴⁰

רבנן אמרן שד הוא ולמה קרי לה קטב ... א"ר הונא בשם רב יוסף קטב מרירי עשוי קליפין קליפין, שערות שערות, עינים עינים; אמר רשב"ל ועין אחת קבועה לו בליבו וכל מי שהוא רואה אותו אין לו חיים מעולם בין אדם בין בהמה ... ומרירי שולט מיו בתמוז ועד ט באב.

מדרש זה מצא את דרכו גם לשָרַח לדברים לב, כד: "מזי רעב ולחמי רשף וקטב מרירי ורשן בהמת אשלח בם"; במסורות שונות הצירוף "וקטב מרירי" ניתרגם u-zənn⁴¹ (מִן־שָׂד מְשׁוּנָה").⁴² ואכן, כדי להניא ילדים מללכת לשחות בנהרות ובכריכות בתקופת "בין המצרים",⁴² הזהירו הוריהם במקומותינו מפני "קטב מרירי" (kiṭib miriri); אבל בפני הנשים ובפי הדיוטות בתאפילאלת⁴³ נשתנתה קטב והייתה kaṭṭ ומכאן הביטוי כולו: kaṭṭ miriri, כלומר "חתול ושמו מרירי"; ובאמת היו מתארים לילדים את השד כמפלצת שצורת חתול מגודל ומפחיד לה. צירוף זה בהוראה המתוארת היה קיים גם בקונסטאנטין: qəṭṭ miriri; המרת המלה העברית במלה ערבית ודאי נתרחשה בימים קדמונים, שכן רק כך אפשר להסביר את הימצאותה בשני מקומות מרוחקים זה מזה כתאפילאלת וכקונסטאנטין. מי שהמיר מלה נדירה כמו קָטָב במלה qəṭṭ / kaṭṭ עשה את הביטוי שקוף יותר, אף שהרחיקו מצורתו המקורית.

21. אביא כאן דוגמה נוספת להכלאת ביטויים שמצאתי בפי בני קונסטאנטין: אדם עצוב מאוד או אָבֵל נתכנה abil waḥšifruš ("אבל ואחשוורוש"). ולא קשה לראות שהביטוי "אבל וחפוי ראש" (אסתר ו, יב) הוא שנתגלגל כאן; אלא שהצירוף הנדיר "חפוי ראש" — שלא כשם אָבֵל — שלא היה ידוע להדיוטות, הומר באחשוורוש, שנודמן עמו במגילת אסתר כשלושים פעם, ומשום כך היה שגור בפי רבים. ולא הבאתי כאן אלא דוגמות מועטות מתוך רבות, ואף הסתפקתי במעט תופעות בלבד.

40 ראה גם מדרש רבה לאיכה, פסקה ל, בדרשה לפרק א, פסוק ג.

41 למשל מסורת תאפילאלת ותודגה במרוקו. מפי יודע-שָׂרַח בְּצַפֵּרוֹ שמעתי שאצלם תרגמו zənn wəf — "שד עָנָר". [מפי רבי מכלוף אלעסרי שמעתי שהיו שנהגו לתרגם בשרח בקסר אל-סוק את "קטב מרירי" — kaṭṭ miriri].

42 ראה מה שכתבתי במאמרי "על הדרש בשרח המערבי של המקרא", פעמים 23 (תשמ"ה), במיוחד בסעיף 1, עמ' 45-46.

42 הצירוף "בין המצרים" שימש באזורים רבים בצפון-אפריקה (ולא רק שם) כינוי לשלושת השבועות שבין יז בתמוז ל-ט באב.

43 למשל בקסר אל-סוק, בבודניב ובגוראמה.

2. מלים וביטויים ששינו הוראתם

22. המלים והביטויים שנשאלו מן העברית בלשונות היהודים, ונתחדשה בהן הוראה שלא שימשה בעברית עצמה, מגיעות למאות רבות, אם לנקוט לשון המעטה. אף בזה יש עדות חזקה לחיוניות של המרכיב העברי בלשונות השואלות. אלא שבניגוד למלים שנשתנתה צורתן, על פי הרוב, כפי בני השכבות העממיות, חלק גדול של שינויי ההוראה נראים פעולה למדנית של יודעי עברית, שהרחיבו את שימושם של יסודות עבריים. די להזכיר כאן דוגמאות בודדות, ואף הן הריהן פרטים המלמדים על הכלל.

23. עֲרֻטְלָאֵי שימשה כפי בני אר"ץ (ארם צובא) כינוי ל"אדם ערום מתורה ומצוות, מי שנתפקר ונתרחק ממסורת אבותיו". יש כאן הרחבת המשמעות של המלה שנמצאה בכבלי בבא מציעא (מו ע"א): "גברא ערטילאי דליה ליה כלום".

מְגִיד מציינת בפני בני קונסטאנטין את מי שמראה לסומא את הדרך בלכתו ברחוב, או מי שעוזר לקורא בתורה שידייק בקריאת המלים ובניגון הטעמים.⁴³ וְכַפְתֹּר, הוראתה "דבר החוזר ונשנה על עצמו" או "אדם טרדן וטרחן" כפי יהודי אר"ץ. זהו חידוש שנחדש על סמך הַכְּפֹתֹר המשולש בפרשת המשכן: "וכפתֹר תחת שני הקנים ממנה, וכפתֹר תחת שני הקנים ממנה, לששת הקנים היצאים מן המנורה" (שמות כה, לה).

מְקַרְקְעֵי־מְטֻלְטְלֵי, הביטוי היה משמש כפי בני אר"ץ כינוי גנאי חריף לאנשים מתרחרי ריב. לפי שעה לא נתברר לי כיצד נתגלגל הביטוי לשימוש ייחודי זה.⁴⁴ מוֹמֵר שימש כפי בני קונסטאנטין כינוי חריף של גנאי ליהודי שנחרתה בגופו כתובת קעקע; כה חמור היה המעשה, שעושהו נתכנה בתואר זה.

24. ארבעת המלים והביטויים הראשונים — עֲרֻטְלָאֵי, מְגִיד, וְכַפְתֹּר מְקַרְקְעֵי־מְטֻלְטְלֵי — ורבים כמותם הם לשונות המעידות על למדנות והכרה טובה של המקורות. אך מוֹמֵר בהוראה זו, שנמצאה בקונסטאנטין, אין הכרח לתלות אותה בידענות; אפשר שהמוני העם, שהכירו את משמעותה המקורית של מוֹמֵר, יגזימו בתיאור מי שחרת על גופו כתובת קעקע. כך גם ההוראה של פְּרָכְת כפי בני תאפילאלת וכפי בני תלמסאן במשמעות "מכות" או "מלקות", כגון *fa lu paruxit* ("נתן לו מכות הגונות"),⁴⁴ אין ביטחון כלל ועיקר שיצאה מפיהם של ידענים.

43 א הוראות שונות נרשמו במילונים למלה מְגִיד (בן־יהודה מציין שלוש, ומשם נתגלגלו למילונו של אבן־שושן בשינוי סדר), אבל לא אלה שמצאנו בקונסטאנטין.

44 נזכיר בשלב זה סברה שהעלה בפניי חכם אחד: סוחרים ומתווכים במקח וממכר של מקרקעין ומטלטלין לא תמיד נהלו ענייניהם בשובה ונחת אלא בקולניות ובתגרנות שגרמה ריב ומדון. והדברים צריכים בדיקה ועיון. (עלי לציין שרק מר יוסף כהן העיד על קיומו של השימוש הנזכר, אבל התעקש ביותר לקיים את עדותו).

44 א ראה: ב"א, המרכיב בקת"ת, סעיפים 70, 75, 84.

25. יש להדגיש שחידושי הוראה לא פסקו מעולם, וכל מצב חדש הוליד מלים חדשות ושימושים חדשים. דבר זה מתרחש בכל חברת דוברים; וחברה שהמרכיב העברי בלשונה הוא יסוד חיוני, החידושים בו הם מעשה נמשך ומתמיד. ואכן גם בדורות האחרונים היו חידושים בהוראה, כגון המשמעות שנתלוותה למלה תְּדָשִׁים, או בצורתה המיוחדת l-ḥadašim, שעניינה "האנשים המודרניים". דבר זה מצאתי בפי יהודי תלמסאן ותימושנת שבאלג'יריה.

לטעמי, חקר המלים העבריות בלשונות היהודים ראוי לו שיקדיש מאמצים לצד זה של הנושא, כדי להעמיד העמדה רחבה וכוללת את שנתחדש בעברית בהיותה בשימוש גולה ושאול.⁴⁵

ג. מסורת העברית

26. דברים חשובים נאמרו במחקר על תרומתן של מלים עבריות שנשתקעו בלשונות היהודים לחקר מסורות העברית עצמה. ודברים יפים אמר בסוגיה זו רבי ניסן ברגרין ז"ל במאמרו בלשוננו לד (תש"ל), עמ' 165–171: "מקור חשוב ביותר לחקר העברית הם הביטויים העבריים שבלשונות הדיבור היהודיות של ארצות הגולה" (עמ' 166). לאחר שאישש דבריו בכירור הגייתם של מלים וצירופים, הוא חתם אותם במסקנה הברורה: "כינוס דרכי ההגייה של אוצר הלשון שלאחר המקרא בפי כל העדות בלימודם בספרות הישנה, וכינוס העברית שבלשונות הדיבור הלוועזיות, ביחוד של יודית, יתרמו הרבה לחקר העברית שלאחר המקרא... (שם, עמ' 171). ואכן בדיקת המרכיב העברי שבערכית היהודית תורמת את תרומתה שלה. פעמים שהכירור נוגע למלה בודדת ופעמים שיש בפרטים אחדים כדי להצטרף לכירור של סוגיה כוללת. אף כאן לא נוכל לפרוש יריעה רחבה, אלא נסתפק בדוגמאות אחדות בלבד.

27. בצפון-אפריקה הצירוף "תחית המתים" היה נהגה בדרכים אחדות; ההגייה הרווחת הייתה tḥiyat hammitim⁴⁶ (תְּחִיַת המתים). בפי הדיוטות בני תאפילאלת (מן העיירה ארפור ומן הכפר אזריגאת — Z-zrigat) וכן בפי בני קולומבשר שבאלג'יריה שמעתי tḥiyat hammitim (תְּחִיַת המתים). לאחרונה נודע לי על קריאה שלישית: tḥayat hammitim (תְּחִיַת המתים), כדרך שמצאנו בכתבי־יד

45 בדעתי לפרסם בכוא הזמן בעז"ה סקירה מפורטת של אוצר החידושים של המרכיב העברי בערבית של המערב.

46 tḥiyat < tḥiyyat; השווא נשמט והכפלת היוד בטלה (ראה: ב"א, המרכיב בכת"ת, סעיפים 35, 341).

עתיקים של המשנה ובפי יהודי תימן.⁴⁷ הגייה זו מצאתיה בפי אחדים מבני תלמסאן שבאלג'יריה, וכן מצאה י' הנשקה בפי בני ג'רבה; והדגיש בפני הרב אפרים חדד יוצא ג'רבה, "אף שבתפילה דקדקנו לומר בפיוט 'אל אדון' — 'ומי דומה לך מושיענו לְתַחֲתֵת המתים', כנוסח הנדפס בסידורים, ההגייה בלשון הדיבור הייתה תְּחִיַת המתים".⁴⁷ ונראים הדברים שב"איים" אלה (תלמסאן וג'רבה) נשמרה הגייה קדמונית שנשכחה במקומות אחרים.

28. חכמים בני תאפילאלת נוהגים היו לדבר בשיחם וכשיגם בערבית וכן בדרשות לפני הציבור על שלוש התקופות בחיי האדם: ימי העלייה, ימי הַעֲמֻדָה וימי הירידה.⁴⁸ ודוק יְמֵי הַעֲמֻדָה (ha'amada) ולא יְמֵי הַעֲמִידָה. מששאלתי חכם אחד מאלה שביטא פעמים אחדות "יְמֵי הַעֲמֻדָה", מדוע הוא אינו אומר "ימי הַעֲמִידָה", הגיב כמעט ברוגזה ואמר: "עֲמִידָה לעצמה כמו תפילת הַעֲמִידָה, וְעֲמֻדָה לעצמה — ימי הַעֲמֻדָה".

אין נראה שלפנינו צורה שבדו מלבם בני הדורות האחרונים, אלא מסורת קדמונית היא. יש להדגיש שהמילונים לעברית רשמו את הצירוף "שני העמידה" (מובאה מתוך הקאנון במדע הרפואה לאבן-סינא בתרגום מן המאה הי"ג) ובדורות מאוחרים גם "ימי העמידה" (מתוך אחד העם).⁴⁹

המלה עֲמֻדָה (כך נוקד במילון א' בן-יהודה, ומשמם למילון אבן-שושן), ואריאנטה של הַעֲמֻדָה (שם הפעולה של הַפְעִיל, מתוך ירושלמי מעשר שני, ג, ט, דף נג ע"ג: "מהו שתיטען עמדה והערכה ... אינה טעונה עמדה והערכה"), שהובאה במילונים, נוקדה על פי שיקול הדעת ואין לה כל מסורת; וגם אינה עניין לכאן.

29. התיבה "גוונים", הנוהגת בספרות הקבלה, מצויה הרבה בערבית שבפי חכמים מצפון-אפריקה. מפי חכמים מתאפילאלת ומקומות אחרים שמעתי את ההגייה guwwanim⁴⁹ (או guwanim); מבטא זה משקף את הצורה gawwanim⁵⁰ (גוֹוָנִים),

47 ראה ספרי, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, ירושלים תש"ם (= עדה ולשון ו), עמ' 64.

48 אף רבי כדיר צבאן, רבה של נתיבות, מגדולי רבני ג'רבה בדור האחרון, ציין שההגייה הנכונה היא תְּחִיַת המתים, ורק עמי הארץ אומרים תְּחִיַת המתים.

48 ויש מהם שקוצבים קצבה לכל גיל — "ימי הַעֲלִיָּה עד שנת ארבעים, הַעֲמֻדָה עד שנת שישים, ומשנת שישים והלאה מגיעים ימי הַיְרִידָה".

49 המובאה הראשונה הובאה במילון בן-יהודה (ובמילון א' אבן-שושן), השנייה הובאה במילון אבן-שושן.

49 מפי מר יחזקאל כדורי למדתי שכן הגו גם יהודי בגדאד.

50 ה־a בהברה סגורה לא מוטעמת עשויה ליהגות [ə], וזו מתממשת [u] לפני הוֹאִי — dayyan < gawwan (דִּיָּן) היא נהגית [ə], וזו מתממשת [i] לפני היוד: diyyan. ובשני המכונים ההכפלה עשויה להתבטל: guwan < guwwan < diyyan < diyan (וראה מה שכתבתי על הצורה האחרונה במאמרי המרכיב בכת"ת, סעיף 41).

שה- [a] נהגית בה [u] לפני הואו השפתית, והיחיד שלה הוא גָּוֶן. לו הייתה זו הצורה גָּוֶנים, היא הייתה מתממשת giwanim או gwanim,⁵¹ שצורת היחיד שלה היא גָּוֶן. הקריאה guwanim (=גָּוֶנים) עולה בקנה אחד עם מה שמצאנו בספרים קדמונים: "כי ה' גָּוֶנִין"⁵² אלו אינם ירוקים ממש ואדומים ממש" (תשובות דונש על רב סעדיה גאון, יב); וכן בפיוטו של רבי ישראל נג'ארה: "גודל עושרו להם הראה, ימים מאה ושמונים, חור כרפס ורב גָּוֶנים (זמירות למקרא מגילה).⁵³ קריאה זו נתקיימה לצידה של הקריאה גָּוֶנים (או גָּוֶינים),⁵⁴ הידועה יותר.

30. נתבונן עתה בכמה פרטים, שיש בהם כדי להצטרף ולהעמיד עניין כולל בהגייה של העברית בקהילת אר"ץ בימים קדמונים. יהודי אר"ץ בדיבורם העברי מבטאים את המלים "תשעה באב" tiš'a be'ab, אבל בדיבורם העברי הם מבטאים tša'bob או ša'bob, ההבדל הבולט בין שני המימושים הוא שכאן הקמץ נהגה [a] וכאן הוא נהגה [o]. ועוד דוגמה, השמש בבית-הכנסת היה קרוי שם šammoš, ומכאן שם המשפחה הידוע שמוש, כלומר הקמץ מתממש [o].⁵⁵ יש מקום לשאול, האם שתי צורות אלו⁵⁶ — šammoš, tša'bob — אין בהן משום עדות להגייה קדמונית שבה נתממש הקמץ כ-[o], כהגייה הטברנית, לפני שנתפשטה ההגייה הספרדית, הרווחת כיום בפי בני חלב המממשת את הקמץ כ-[a]?

31. לכאורה אפשר לטעון שהעיצור השפתי הסמוך לקמץ בשתי המלים שהבאנו לעיל הוא שגרם (ב-tša'bob הקמץ בא לפני בית — וגם אחריה — ובמלה šammoš, הקמץ בא אחרי מס) למעתק <a, o, שהרי במלים אחרות הקמץ הגוי תמיד [a]. בכל זאת סבור אני שיש מקום לשוב ולשאול, האם שתי המלים אין בהן כדי להעיד על הגייה קדומה של הקמץ כ-[o]. אני אומר זאת לאור שתי עדויות נוספות ששמעתי מפי חכמים בני אר"ץ; ואלה יש בהן כדי לחזק את הסברה הזאת. והרי

- 51 שווא עשוי ליהנות [i] או להיקטף (ראה: ב"א, המרכיב בכת"ת, סעיף 37). מה שנאמר שם על קהילות תלמסאן ותימושנת כוחו יפה בנושא זה (הגיית השווא) גם לגבי רוב קהילות מרוקו.
- 52 בוודאי ניקוד "טברני-ספרדי" לפנינו, שבו התנועות פתח וקמץ משמשות זו במקום זו, שכן שתיהן נהגות [a].
- 53 שתי המוכאות הנזכרות לעיל הן על פי מילון בן-יהודה. [בשעת ההגהה מסר לי פרופ' י' יהלום, שהמובאה מתשובות דונש תואמת את הנדפס אבל אינה מצויה בכתב-היד.]
- 54 ראה מילון בן-יהודה בערכו. הניקוד בצירי נראה ניקוד פונטי של נקדן ששווא וצירי (סגול) נהגו בפיו בדרך זהה: [e].
- 55 ראויה לציין גם המלה מְר המשמשת הרבה בפי בני אר"ץ בצרופים "וכן לְמֶר", "אמר מְר" ונהגית mor [מלה זו חוזרת אל מְר (בקמץ) ולא אל מֶר (בפתח) שהרי היא לגול של מְרָאִי < מְרִי < מֶר — "אדוני"]. אבל זו אינה מוגבלת למסורת חלב בלבד. היא ידועה בהרבה קהילות ספרדיות, ואף נכתבה בעבר מור (ושמא ערוב של מְרָא ומורה לפנינו).
- 56 בתוך כמה עשרות יסודות עבריים שעלה בידי לאסוף עד כה מן הלהג של יהודי אר"ץ, נודמנו לי שתי מלים אלו בלבד שיש בהן מימוש של הקמץ כ-[o] (וראה הערה 55).

עדותו של אחד מן החכמים, רבי אליהו עטייא, כלשונה: "לפני שניים או שלושה דורות עוד קראו בחלב את התיבה הקְעָרָה (במדבר ז, פה) ⁵⁷ בחולם [haqqo'ara]. ועד היום אנו קוראים וְנִנְרָעָה זרע (שם ה, כח) ⁵⁸ כאילו הריש בחולם [venizro'a zara']. האיץ בקריאות אלו משום עדות לקריאה הטברנית, ששווא לפני גרונית נהגה כתנועתה? הואיל ובשתי התיבות העיץ היא קמוצה (ע = °), השווא שלפניה אינו נהגה [a] אלא [o], כתנועת העיץ — הקְעָרָה, ונִנְרָעָה; בעבר היה זה, מן הסתם, מימוש חטוף של ה-[o]; וגם משעברו להגות באר"ץ את הקמץ כ-[a], המשיך להתקיים הביצוע הקודם של השווא.

ברור שחקירתו של נושא זה דורשת תוספת הגונה של נתונים, ואיך בהשערה זו כדי ליהפך, לפי שעה, מסקנת ודאי. מכל מקום ראויים הדברים לרישום, ודיים שעתם לכשתבוא, כשיצטרפו אליהם עדויות נוספות כדי להעלות מהן מסקנות מכוונות וחד-משמעיות.

ד. השוואת הממצאים בין הלהגים ובין הלשונות

32. השוואת הממצאים בתחום המרכיב העברי בין הלהגים השונים של אותה הלשון, או בין לשונות אחדות, חושפת פרטים רבים ופרקים שלמים בתולדות הלשון העברית ומשרטטת קווים בתולדות הקהילות היהודיות בפזורה. ויש להעיר, כאשר אנו מבחינים בין לשונות, שאיך הדברים מכוונים בהכרח להבדל שבין ערבית ליידיש או בין כל אחת מהן ללאדינו, שכן גם הערבית במערב והערבית במזרח כבר נתפרדו זו מזו במידה כזאת שהפכו לשונות שונות; ואפילו בין מזרחו של מערב למערבו של מערב ההבחנה בין הלהגים עושה לשונות. והדברים עתיקים.

אין ספק שהעמדה סינופטית של היסודות העבריים בלשונות היהודים השונות, כפי שהציע פרופ' ש' מורג, ⁵⁹ עשויה לתרום תרומה מכרעת בבירורן של סוגיות כאלה בתולדות הלשון ובתולדות הקהילות. גם לפני שיעשה האיסוף הכולל וייערך מיון מעמת של כלל הממצאים בלשונות ובלהגים השונים, אם בכלל ניתן אי פעם לאסוף הכול, איננו פטורים מלמתוח קווי חיבור, שהבירור המשווה כבר מאפשר למתוח. אף כאן אסתפק בהדגמה קצרה בלבד.

33. הביטוי מְעָלָה מְטָה במשמעות "פחות או יותר", "בערך, בקירוב", שימש בפי

57 קריאה זו הייתה ידועה לבעל מנחת שי בשם מקורות שונים.

58 גם קריאה זו הייתה ידועה לבעל מנחת שי.

59 וכבר הוחל בעבודה חשובה זו במפעל מסורות הלשון של עדות ישראל בהנהלתו של פרופ' מורג.

יהודים בני הקהילות מקנאס, פאס וצפרו במרוקו; ⁶⁰ הוא ידוע מכבר גם בספרדית יהודית, כפי שציין ש' מרכוס בספרו. ⁶¹ קשה להניח שקיבוצים שונים שדיברו לשונות שונות נתבארו בסגנון אחד וחיידו את הביטוי כל אחד בעצמו. הדעת נותנת שהוא נוצר עוד בשבת ישראל בספרד שלפני הגירוש; משם הוא הגיע עם הגולים דוברי ספרדית, והמשיך להתקיים כפי דוברי ג'ודיזמו עד הדורות האחרונים. וגולי קאשטיליה שהגיעו לערי המערב הפנימי במרוקו הביאוהו אתם שמה; משנתק דיבורם מספרדי לערבי הוא נדד גם למוגרביית שבפיהם; קרוב בעיני להניח, שהביטוי נתחדש לפני שנת 1492.

34. בדרך דומה יש להתיחס גם לכמה מן השימושים המשותפים לערבית של יהודי חלב ולספרדית יהודית. כגון "וכפתור" שכבר הזכרנו, ⁶² המשמש כאן וכאן בהוראה זהה; ⁶³ השינוי הקל שחל בהגייה בספרדית יהודית — "וכפתור", בנשילת הריש הסופית, כמו במלים אחרות ⁶⁴ — אינו מעלה ואינו מוריד. וכך גם תְּרַצְבוֹת, שעניינה בחלב "דבר גרוע ונפסד", ⁶⁵ כנגד תְּרַצְפָּה — "דבר מכוער" בספרדית יהודית ⁶⁶ — נראים לי שימושים שרקעם אחד; אף אם כאן התקדמה הלשון צעד אחד ויצרה צורת יחיד, תְּרַצְפָּה, מתיבה שאין לה צורת יחיד במקורות העבריים; ⁶⁷ מסתבר שדוברי ספרדית שהגיעו לאחר הגירוש לארם צובא הם שהביאו לשם את שני הביטויים "וכפתור" ו"תרצבות".

35. גם השימוש של המלה נְשֶׁפְּחָה במשמעות "נפקנית" בקונסטאנטיין ובמקומות שונים במרוקו (כגון בטטאט, במראכש, בקאזאבלנאקה ועוד) ⁶⁸ ידוע בספרדית

60 קיומו של הביטוי כפי בני קהילות אלו ידוע לי מזה שנים רבות מתוך מגע אתם; יש לציין שכבר תועדה הצורה בעבודתם של ברנו ומלאכ על פאס (L. Brunot & E. Malka, *Glossaire Judéo-Arabe de Fès*, Rabat 1940, p. 128); הצירוף היה נהגה ma'la ma'la, ולא הבנתי מה התמיה את ברנו ומלאכ בהכפלת השית במלה מטה (שהרי כך נקודה התיבה במקרא, וכך היא נקראת, כפי יהודי המערב בקריאתם במקרא ובמשנה, בטית דגושה).

61 ראה: מרכוס, עמ' קכט.

62 ראה לעיל סעיף 23, העדות על אר"ץ.

63 ראה העדות על הספרדית היהודית אצל מרכוס, עמ' קכו.

64 התופעה נזכרה אצל מרכוס, עמ' קכג; כגון: כבוד — kabó וְ cāvó, שבת — saba. (שימוט אותיות סופיות אינו נוהג בכל הלהגים של ספרדית-יהודית).

65 כשיחותיי עם אנשי חלב נתברר שהמלה הייתה משמשת תואר קפוא שאינו משתנה בניטייה; כל דבר — יחיד ורבים, יחידה ורבות — מתכנה "חרצבות".

66 ראה: מרכוס, עמ' קכו.

67 נראה שבתקופה קדומה נשאלה המלה תְּרַצְבוֹת מאחד מן המקראות שבהם היא נתונה: "פתח חרצבות רשע, הטר אגדות מוטה" (ישעיה נח, ו), "כי אין חרצבות למותם, ובריא אולם" (תהלים עג, ד). הצורה "חרצובה", שלא תועדה במקורות, היא גזירה לאחור של צורת יחיד מן "חרצבות". במילון בן-יהודה מובאת הצורה "חרצב" (= תְּרַצְב) מסוף ספר הגלוי לרב סעדיה גאון. ואיני ידוע, מנין לקח אבן-שושן את צורת היחיד תְּרַצְפָּה, שהביא במילונו?

68 ראה: ב"א, היסודות, סעיף 31, עמ' 182.

יהודית מצפון מרוקן. יותר משיש להניח שבמקומות שונים נשאל שימוש זה מן הפסוק "קחי כנור סכי עיר זונה נשכחה" (ישעיה כג, טז), נראה לי שהוא שימוש מורש מתקופה קדומה; אפשר שהוא נשאב מן המקרא (במקום הנזכר מישעיה) בידי דרשן או חכם ספרדי לפני שנתפזרו בני הגולה ברחבי צפון-אפריקה; וגם משהמירו את לשון דיבורם ברוב הקהילות מספרדית לערבית, הם המשיכו להשתמש במלה זו כלשון נקייה.

36. פעמים שניתן לשוב אחורנית בזמן לתקופות קודמות הרבה לפני גירוש ספרד. מתכוון אני לביטוי "הם המדברים" במשמעות "הכסף יענה את הכול". עד עכשיו ידענו שהוא שימש בערבית היהודית בצפון-אפריקה (במרוקן, באלג'יריה ובתוניסיה) ובארם צובא,⁶⁹ עתה נודע לנו בעזרת עבודתו של יחיאל קארה שהוא שימש אף בתימן.⁷⁰ אפשר גם אפשר שרקע גאוגרפי רחב כזה לשימוש ייחודי כל כך עשוי להביא אותנו לימים קדמונים העולים ומגיעים לתקופת הגאונים, העת שבה נתחדש, לטעמי, השימוש הזה, ואחר כך הוא נתפשט בגלויות רבות.⁷¹

37. אף ההגייה *sruḥa* של הביטוי "אסרו חג", בשימוש של ההברה הראשונה ושל העיצור האחרון (*sruḥa < ?isru-ḥağ*), שנמצאה בתאפילאלת, בתוניסיה⁷² ובתימן,⁷³ אפשר שהיא הגייה קדמונית. אמת, התופעה של שימושי עיצורים סופיים ידועה בספרדית יהודית, כפי שהראה למשל ש' מרכוס — כגון: כבוד *< kabó*⁷⁴ — ומצאנוה גם בקהילות של דוברי ערבית שמוצאם מקהילות של דוברי ספרדית. כגון בקהילת סעידיא שבאלג'יריה; שימוש העיצורים אצלם נכנס אפילו ללשון התפילה: *mimmizra u-mimma'afa miṣṣafu u-miyya* ("ממזרח וממערב מצפון ומים", תהלים קז, ג); אבל שימושי עיצורים סופיים אינם ידועים בתאפילאלת אף לא בתימן. לפיכך יש לשאול האם אין כאן משקע מתקופה קדומנית שנתרחש בביטוי בודד, היינו שימוש ה־g הסופית בצירוף אֶסְרוּ-חָג; דבר זה אירע אי שם במזרח

69 שם, סעיף 36 עמ' 185. הימצאותו באלג'יריה הוזכרה אצל ב"א, המרכיב בקת"ת, סעיפים 70, 75. והעירחני פרופ' א' שוורצוולד, שהביטוי שימש בהוראה זו גם כפי דוברי לאדינו במקומות שונים.

70 ראה: י' קארה, "היסודות העבריים והארמיים בלשון הנשים בתימן — כחינה לשונית", בתוך: מ' בר-אשר (עורך), מחקרים בלשונות היהודים — תרגומי המקרא ולהגים מדוברים, הוצאת משגב ירושלים, תשמ"ח, עמ' 144, הערה 132.

71 עם זאת עד היום טרם נתברר כיצד קיבל הביטוי המקראי "הם המדברים" (שמות ו, כז) את השימוש המיוחד הזה; לשון אחר, איננו יודעים כיצד נתגלגלה המלה "הם" לציין "כסף".

72 ראה: ב"א, היסודות, סעיף 10, עמ' 168.

73 ראה: י' קארה (לעיל, הערה 70). כאן (בערבית של צנעה שבתימן) התיבה הייתה נהגית *sruḥo*, במימוש הקמץ כ-[o].

74 ראה: מרכוס, עמ' קכג.

בדורות ראשונים (אולי בתקופת הגאונים?). ברם ברור, שאין משקלה של ההגייה *sruho / sruha* (בפי התימנים) כמשקלו של השימוש הייחודי של "הם המדברים", שכן לא הרי שינוי צורה (שינוי הגייה) כהרי חידוש ייחודי במשמעות.

38. כמובן, כל שימוש מקביל בקהילות שונות טעון התבוננות. שכן אפשר שהוא פרי של מציאות חיים מקבילה ולא דווקא מורשה משותפת. כך למשל השימוש של מְעָרָה במשמעות "בית־הקברות" במרוקו ובאלג'יריה, שנמצא גם בתימן,⁷⁵ יותר משהוא מעיד על מוצא משותף יש בו כדי להעיד על דרכי קבורה זהים. בית־הקברות נקרא מְעָרָה, מכיוון שנהגו לקבור בכוכים או במערות.⁷⁶ וכבר הערתי במקום אחר⁷⁷ על השימוש של המלה מְתוֹק בערבית יהודית וביידיש ככינוי לסוכר, שאין לראותו תולדת מוצא משותף אלא פרי מציאות זהה.

כללו של הדבר, כל חקירה משווה עשויה לברר פרטים וללבן סוגיות כוללות בתולדות העברית שנשתקעה בלשונות המקומיות ששימשו בקהילות ישראל. ואין צריך לומר שאנו נמצאים עדיין רק בראשיתו של העיון המשווה.

דברי חתימה

39. בין הכתיבה העברית למרכיב העברי. בדברינו כאן הצענו ארבע בחינות שראוי להתבונן בהן במרכיב העברי בפרטיו ובכלליו. ואין צריך לומר שלא הצגנו את כל הדרכים וזוויות הראייה שבהן יש לבחון את הנושא. די להזכיר בקצרה עוד תחום, המספק לנו דרך התבוננות נוספת, שראוי לנקוט אותה כאשר אנו חוקרים את המרכיב העברי בערבית היהודית. זהו תחום שטרם נעשתה בו עבודה של ממש. כוונתי לחקר המרכיב העברי בהשוואה לעברית שנכתבה בקהילות של דוברי לשונות היהודים. עניינים של מהות ועניינים של כרונולוגיה יצאו נשכרים ממחקר כזה. אסתפק

75 ראה: ש"ד גויטיין, לשוננו ג (תרצ"א), עמ' 367.

76 מי שראה בתי־קברות עתיקים במרוקו יכול היה לראות שהקבורה הייתה במערות ובנקיקי סלעים. זו למשל הייתה קבורתו של רבי יחיא לחלו, שבנחל אשר בתחום המלאח הישן של קסר אל־סוק. עד שנת 1984 נשמרה המערה הקטנה שבה היה הקבר. רק אז החליטה מרת יאקות שטרית, הממשיכה להתגורר שם, להפוך את בית־הקברות העתיק לאתר תיירות קצת יותר מודרני והקימה מצבות על קבריהם של שלושת החכמים־הצדיקים הקדמונים רבי יחיא לחלו, מול אסדרה *mul s-sedra* — "בעל הסירה" — כך נתכנה הצדיק שעל קברו צומחת סירה קוצנית) וכן מול אתרייה *mul t-tariya* — "בעל המנורה" — כך נקרא הצדיק שעל פי המסורת העממית הייתה מנורה פלאית סוככת על קבורתו בימים קדמונים). וראה מה שכתב גויטיין (לעיל, הערה 75) על מנהגי הקבורה בתימן.

77 ראה: ב"א, היסודות, סעיף 36 עמ' 105.

בהזכרה של דוגמה אחת. בקהילות שונות במרוקו — בצפונה ובדרומה — שימשה בדורות האחרונים המלה פֻּקָּח כמשמעות "חכם מוסלמי", פְּקִיָּה⁷⁸; זהו חידוש שנתחדש על יסוד דמיון הצלילים בין השורש העברי פֻּקָּח והשורש הערבי פֻּקָּח. העיון בחיבורים שנכתבו במערב מגלה שהמלה הייתה משמשת בפי החכמים גם בכתיבתם העברית (ואפשר שהיא נוצרה תחילה בתוך הכתיבה העברית ולצורכה בלבד). וכה מצינו בדברי הימים של פאס; בקטע המתאר מאורע משנת שפ"ז (1627) אנו קוראים:⁷⁹

תחי [תחילת⁸⁰] אדר א' הערים פוקח של אזאוויא עד שלכדו למלך והרגו אותו עם שר א' [אחד] בנו של סי' [סייד ("אדון") או סידי ("אדוני")] מוח' [מוחמד?] 'ן [בן] גאר. והפוקח הולך וגדל וצרות רבות בכל סביבות פאס...

זהו קטע שנכתב, מן הסתם, סמוך למאורע. ממנו אנו למדים שהמלה פֻּקָּח שימשה כבר במאה הי"ז בתוך כתיבתם העברית של חכמי פאס; ואפשר שכבר אז היא נהגה בלשון הדיבור.⁸¹ אין ספק בעיניי, שבדיקת הכתיבה העברית בקהילות השונות, כמובן ככל שיש בידינו טקסטים הכתובים עברית, תשרת את חקירת תולדותיו של המרכיב העברי, כשם שחקירתו של זה משרתת את מסורת העברית.

40. סיכום. הצענו כאן דרכים להתבוננות ולעיון ביסודות העבריים שבערבית היהודית: העמדתם ותיאורם של חידושי מלים וביטויים; התחקות אחרי גלגוליהם של מלים וצירופים, הן מבחינת שינויי הצורה הן מבחינת שינויי המשמעות שחלו בהם; חשיפה של קווים במסורת העברית שנשתקעו במרכיב העברי, ובמיוחד אותם הקווים המצביעים על מסורות עתיקות, שבחלקן נדחו עם

78 מפי חכמים בני הערים מקנאס, פאס וצפרו (ובכללם רבי דוד עובדיה שליט"א) שמעתי שהמלה שימשה בערבית שבפיהם, וכן שימשה במקומות מסוימים בתאפילאלת (כגון בכפר בני תזית), כפי שהעליתי מפי כמה מפשוטי העם שם, וכן מפי גב' מרים בן-הרוש תמ"ך שנלב"ע בר"ח אב תשמ"ח. (וראה מאמרי "על העברית של חכמי המערב (מארוקו)", כנס פאריס — קובץ הרצאות של הכנס החמישי של הפרופסורים לעברית בפאריס 1982, הוצאת ברית עברית עולמית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 40).

79 ראה רבי דוד עובדיה, פאס וחכמיה, כרך ראשון, ירושלים תשל"ט, עמ' 37.

80 השלמות הקיצורים בסוגריים הן שלי (מב"א).

81 אף המלה סְנִיּוֹת (>שְׁנִיאוֹת) = "שְׁנָאָה", שנמצאה בדברי הימים של פאס משמשת הייתה בערבית של יהודי המקום ושל קהילות אחרות עד הדור האחרון. השווה קטע זה אצל עובדיה (לעיל, הערה 79), עמ' 7: "ויהי הסניו"ת [מלים שנלקחו מן הלהג הערבי, אף אם מוצאן מן העברית, צוינו בגרש או בגרשיים] הולך ומתגבר על היהודים, וגזרנו ג' תעניות וביום הג' ש"ל ישתבח ויתעלה שמו העונה אותנו מכל צרה וצוקה ... ואמרו שהיהודים אין להם אשמה ... (המלה נמצאת עוד בספר הנזכר לעיל. ראה: עובדיה, עמ' 50; וראה מאמרי הנזכר לעיל, בהערה [78], עמ' 39, והערה 32 בעמ' 42).

התמורות שחלו בהגיית העברית גופה בקהילות השונות; השוואה של הממצאים בין הלהגים השונים של לשון יהודית אחת או בין לשונות יהודיות שונות, כדי לעקוב אחרי היקף התפשטותם של שימושים וכדי לנסות לתת ציוני דרך בתולדות צמיחתם. אף נתננו דעתנו לכתיבה העברית בקהילות וזיקתם של יסודות עבריים המשמשים בדיבור הערבי לכתיבה זו. כל אלה יש בהם כדי לתרום חרומה חשובה לחקר לשונות היהודים ולחקר העברית שנמסרה והילכה בגולה. אך לפני הכול עלינו לשאוף להעמדת הממצאים בכל לשון ובכל להג, ולתארם תיאור מלא. וכבר מועד לחזון.

מפתח מלים

המפתח כולל את כל המלים והביטויים העבריים ששימשו בערבית ונזכרו במאמר. המספרים מפנים אל סעיפי המאמר. מספר סעיף בצירוף כוכבית מפנה אל הערה שבאותו סעיף.

גוּמַל 10	אָבַל 21
גָּן, גְּנִינִים 29	אָבַל ואחשוּרוּשׁ (אָבַל וחפוי ראש) 21
גְּלִילִים 13	אבנים 8
גמ"ל (גמל) 10	אחשוּרוּשׁ 21
גנ"ב (גנב) 10	אֵיף * 1, 9, 10, 14
גְּנֵבָה 10	אֵיבָה 9
גרמא בנזקין (גרמא בן זקן) 18	אסרו חג (סרוחא) 37
	בד"ק (בְּדֻק) 11
דֵּין * 29	בדיק לחמץ 11
	בדוק 11
הם המדברים 36, 37	בודקאן 11
הקְעָרָה 31	ביותים 13
	בין המצרים 20
	בסימן טוב 16
ויציצו מעיר כעשב הארץ * 1	ברשות מורי ורבותי 7

מומר 23, 24	וכפתור 23, 24, 34
מועד טוב 16	ונזרעה זרע 31
מזיק 18	
מִיל (מָל) 10	
מילה 10	זקן 18
מָלָךְ, מלכין 5	
ממזרח וממערב מצפון ומים 37	
ממש 15	חֲדָשִׁים 25
מַעֲלָה מְטָה 33	חוץ מכבודכם 7
מַעֲרָה 38	חוץ מן הנכרי 7, 14
מקרקעי-מטלטלי 23	חֶכֶם 12
מָר * 30	חֲלוּץ 13, 14
מתוק 38	חליצה 10, 13, 14
	חל"ץ (חלץ) 10, 13, 14
	חיים טובים * 8
נשָׁכְתָה 35	חמץ 11, 14
	חפוי ראש. ראה: אבל ואחשוורוש
סוכה 15	חֲרָצְבָה / חֲרָצְבוֹת 34
סניות (>שניאות) * 39	
עָבָד 5	טו בשבט 16
עַמְדָה 28	טָרוֹף 4
עמידה 28	טָרִיף * 4
עניים 13	טָרַף 4
עצם ואבנים וסבעה דשטנים 8	טָרְפָה 4
ערטילאי 23, 24	
עשירים 13	
	כְּבוֹד * 34, 37
	כְּפוּר 15
פדיון * 12	כְּפָרָה 15
פּוֹקֵחַ 39	כָּשָׁר 4
פורים 12	
פוריא 12	
פקידה * 12	
פרוכת 24	מבול 15
פְּרָשָׁה 15	מגיד 23, 24

שָׁמַשׁ (שָׁמוֹשׁ) 30, 31	קָטַב (קָט) מרירי 20
שֶׁעָבַר. ראה: תשעבוב	קַעֲרָה. ראה: הקַעֲרָה
שֶׁעָבַרְבָּה 12	
שָׁפַח, שָׁפָחִים 5, 14	רַע וּבִלְיַעַל 17
	רְפוּאָה וְחַיִּים 8
תַּחֲתֵי הַמַּתִּים 1, 27	
תַּחֲלִיץ. ראה: תְּלוּץ	שָׁבַת * 34
תַּחְמִיץ 11, 14	שָׁטָנִים 8
תשעבוב * 1, 9, 10, 12	שָׁלוּחַ מִכֶּם אֶחָד וַיִּקַּח אֶת אַחֵיכֶם * 1
תשעה באב 9, 30, 31	שִׁמְחַת כְּהֵן 6, 14